

**VIAȚA LUI IOAN BUDAI-DELEANU* – MONOGRAFIA
CARE SE CERE. ACTUALITATEA OAMENILOR ȘI A CĂRȚILOR
ȘCOLII ARDELENE**

NICULINA IACOB
Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava

***The Life of Ioan Budai-Deleanu – the Necessary Monograph. The Present Days’ Interest in
Transylvanian School’s Representatives and Books***

ABSTRACT

The generation of representatives of the Age of Enlightenment in Transylvania and their precursors continue to amaze us with brand new revelations discovered in libraries and archives, original creations that preoccupy nowadays’ researchers of this Transylvanian cultural phenomenon.

The writings of the representatives of the Transylvanian School represent the cultural DNA of all the Romanians regardless of the region, not only of those living in Transylvania. The school of Blaj, founded by Inochentie Micu Klein, genuine cultural capital city of the Romanians during the XVIIIth and XIXth centuries, had a major contribution, through its scholars, to the foundation of institutions of utmost importance to the Romanian people. It also supported the education in all the areas inhabited by Romanians through the scholars that have brought the ideas and the spirit of this city.

A relevant argument for the fact that the scholars and the books related to the Transylvanian School are still valid is illustrated by the book we have chosen to focus on this current paper – *Viața lui Ioan Budai-Deleanu (The Life of Ioan Budai-Deleanu)*. This approach is legitimate because its author, the researcher Mihai Mitu, devoted his entire life to this book, from the moment he started his PhD thesis research about Budai-Deleanu that he defended in 1971, up until 2017 when he published this book, a few months before his death. Therefore, we have here the result of a long-term meticulous research that completes the biography of the most open-minded spirit of the Romanian Age of Enlightenment, the author of the only complete epic poem in our literature up to the postmodern epic poem of Mircea Cărtărescu (*Levantul – The Levant*).

Cuvinte-cheie: monografie, biograf, iluminist, alumn, carte, Școala Ardeleană

Key words: monography, biographer, Age of Enlightenment representative, alumnus, book, the Transylvanian School

După 200 de ani de la moartea autorului *Țiganiadei*, suntem în măsură să aducem laude binemeritate unui cercetător temerar, el însuși plecat dintre noi în urmă cu câțiva ani, care a lucrat cu îndârjire și nu a trecut hotarul către „cealaltă vreme a vieții noastre” decât după ce a văzut tipărită *Viața lui Ioan Budai-Deleanu*, cartea căreia i s-a dedicat, practic, întreaga viață.

* Mitu 2017.

Cu modestie nedisimulată, regretatul cercetător Mihai Mitu ne spune, în *Cuvântul-înainte* al lucrării sale, că „«monografia care se cere»¹ rămâne încă o chestiune de viitor”, căci cartea sa „nu este încă o asemenea monografie”, ci „adună într-un loc toate datele care se cunosc până acum”, rezultate din contribuții ale cercetătorilor români și străini, dar și din propriile contribuții, în încercarea de a alcătui o lucrare despre *Viața lui Ioan Budai-Deleanu*, pe care cercetătorul o consideră „încă departe de ceea ce se cuvine a fi, pentru că multe date asupra vieții sale [a lui Budai-Deleanu – n.n.], aflate prin arhive străine, nu se cunosc”², ceea ce lasă încă destul loc pentru ipoteze, mai vechi sau mai noi. Convingerea exprimată în 1979, anume că „a scrie *Viața și opera lui Ioan Budai-Deleanu* nu poate fi decât opera unei vieți, iar cel care o va scrie nu poate fi decât omul unei opere”³, l-a stăpânit de la bun început, din momentul susținerii, în 1971, a tezei sale de doctorat despre Budai (cu acad. Al. Graur), dovada cea mai bună fiind chiar nepublicarea tezei, și nu l-a părăsit până în ultima clipă a vieții sale, căci în *Postfața* monografiei, *O viață pentru „o viață” sau povestea acestei cărți*, datată 18 aprilie 2017, cu câteva luni înaintea sfârșitului, citim: „Cartea aceasta, consacrată relatării vieții lui Ioan Budai-Deleanu, are o istorie a ei, care se întinde pe mai mulți ani; practic, ea se acoperă cu istoria propriei mele vieți.” (p. 498).

Ne putem întreba (oare mai are rost?) dacă nu cumva drumul fiecăruia este dinainte stabilit. Cum altfel ne-am putea explica „întâlnirea” viitorului cercetător cu Ioan Budai-Deleanu încă din clasa a III-a primară, în anii războiului, prin 1943–1944? Pus în fața cerinței de a-i da fiului o carte broșată, fără coperti de carton, dar destul de groasă, pentru a învăța la orele de lucru manual legătoria de carte, tatăl alegea, din modesta bibliotecă a familiei Mitu, tocmai... *Țiganiada*, ediția îngrijită de G. Cardaș⁴, care corespundea întru totul cerințelor formulate de dirigintele elevului Mihai Mitu. Cât despre elevul de atunci, răsfoind cartea, acesta s-a arătat impresionat „că un singur om scrisese cândva în românește o poezie așa de lungă” (p. 498), în condițiile în care, la acea vârstă, copilul auzise numai despre Eminescu și știa pe de rost poezia *Ce te legeni...* Cine s-ar fi gândit că acel elev își va împleti destinul, mai târziu, cu cel al autorului epopeii eroi-comico-satirice de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea? Așadar, povestea aici începe.

¹ Făcând trimitere la articolul cu acest titlu al Luciei Protopopescu (Protopopescu 1970, p. 7), unde citim: „Monografia amplă, întrezărită de toți cei ce îi cunosc scrisul, cu greu va putea fi înfăptuită de un singur cercetător. Numai concentrarea tuturor forțelor ce lucrează în acest domeniu va realiza, prin colaborare, acea atât de târzie monografie I. Budai-Deleanu, spre reînchegarea unității unei opere, în toată aparenta ei diversitate. Inițiative hotărâte încă lipsesc.”

² Mitu 2017, p. 9.

³ Mitu 1979, p. 351.

⁴ Budai-Deleanu 1928.

Rând pe rând, apoi, în diferite etape ale vieții, Mihai Mitu a avut în prim-planul preocupărilor sale viața lui Ioan Budai-Deleanu, începând cu *Originea. Locul și data nașterii* (1760) și terminând cu... *Sfârșitul* prematur, la 24 august 1820, căci, la cei șaiszeci de ani, împliniți în ianuarie al aceluși an, prim-consilierul judecătoresc Johann von Buday ar fi putut ajunge „chiar guvernatorul Galiției”, după cum s-ar fi exprimat însuși împăratul Iosif al II-lea, având tot ce s-ar fi impus pentru o asemenea poziție: „cunoștințe temeinice în justiție și administrație, practică îndelungată cu rezultate recunoscute ca atare, corectitudine și probitate; în plus, dovedise nu o dată că putea fi și «un om de lume», instruit, cultivat, poliglot și, de ce nu, chiar causeur, așa cum i-o cereau împrejurările.” (p. 410).

„Arheologia” pe care o face autorul lucrării vizează, în primul rând, *locul și data nașterii* lui Budai-Deleanu, *numele, înaintașii, frații*, precum și *întregiri la genealogia familiei Budai*. Dacă în legătură cu data nașterii, care nu poate fi dovedită documentar, s-au propus diferite variante, 1770, 1767, 1763, pentru ca, finalmente, să fie acceptată data de 6 ianuarie 1760, nici celelalte detalii ale identității autorului *Țiganiadei* nu au fost ușor de elucidat pentru biograful Mihai Mitu. Odată lămurită data nașterii, autorul se concentrează asupra copilăriei celui dintâi născut din cei zece ai preotului Solomon din Cigmăul Hunedoarei, perioadă în care, colindând locuri și cunoscând oameni, copilul va face cunoștință cu multe dintre cântecele, snoavele, cimiliturile, vorbele de duh și melodiile „lolăite”, prezente apoi la tot pasul în *Țiganiada*, atât în text, cât și în metatext, unele dintre acestea fiind valorificate chiar și în lucrările sale lingvistice, fie că vorbim despre *Lexicon*, fie că vorbim despre „nomenclatorul” la varianta în limba latină a *Gramaticii*. Primii ani de școală i-a făcut în satul natal, probabil, până pe la 10-11 ani, pentru ca, după aceea, fără a se ști cu precizie când anume, fiul mai mare al preotului din Cigmău să purceadă spre „școala de obște” de la Blaj, prima treaptă a școlilor deschise aici, la 11 octombrie 1754, de episcopul Petru Pavel Aron. Așa cum atestă documentele, după „școala de obște”, elevul a trecut, în 1772, în treapta a doua, „școala de lătinie”, care echivala cu gimnaziul, absolvind-o în 1777. Printre cei care i-au marcat formarea în această etapă a vieții se numără Gherman Peterlaki, Augustin Kőrösi, Hieronim Kalnoki, Ignatie Dorobanț, cu toții dascăli renumiți ai Blajului acelor vremuri, și tot acum i-a cunoscut pe Samuil Vulcan, viitorul episcop de la Oradea, sau pe Efrem Klein, nepotul de văr al lui Samui Micu și viitorul vestit pictor zugrav, al doilea fiind, probabil, și cel cu care va călători spre Viena la sfârșitul verii sau la începutul toamnei anului 1777. Cu episodul învățăturii la Blaj se încheie partea I a monografiei, intitulată *Acasă, în Ardeal (1760-1777)* (p. 17-49). Pleca de la Blaj cu o cultură temeinică, din care nu lipseau noțiunile în materie de retorică, poetică, dar nici exercițiile poetice, peste care se vor adăuga noi straturi în viitoarele studii vieneze.

Preocuparea de a scoate la lumină parcursul vienez al lui Ioan Budai-Deleanu se concretizează în partea a II-a a monografiei, intitulată *Viena, 1777-1787* (p. 53-153). Plecarea în capitala imperială, dorită atât de preotul Solomon din Cigmău pentru primul său născut, cât și de tânărul Budai însuși, era umbrită de unele probleme. Cum tânărul absolvent de la Blaj nu era trimis oficial de Dieceza Făgărașului, nici nu beneficia de vreo bursă și nici nu aparținuse vreunui colegiu clerical, se punea problema întreținerii pe speze proprii în marele oraș european. Cu toate acestea, bazându-se pe cunoștințele temeinice pe care le obținuse la Blaj, era sigur că putea fi admis la universitate în urma unui examen, numai că aceasta nu îi putea asigura decât statutul de „auditor”. A susținut acest examen în ziua de 20 noiembrie 1777, fiind declarat admis în anul de logică, ceea ce însemna anul I de filozofie. Rămânea problema întreținerii la Viena, un lucru deloc lipsit de importanță, mai cu seamă că nu putea aștepta ajutor de acasă, unde familia lui era destul de împovărată cu ceilalți nouă frați mai mici, și nici din partea conaționalilor întâlniți la Viena, ei înșiși fiind marcați de griji existențiale. S-a întâmplat însă că unul dintre alumnii Seminarului Greco-Catolic „Sancta Barbara”, originar din Ardeal, s-a stins, locul acestuia rămânând astfel liber. Ocuparea locului respectiv se putea face numai prin recomandarea episcopului de atunci, Grigore Maior, și prin acceptarea de către Budai a „înregimentării” într-o instituție clericală. Deși era ultimul lucru pe care și-l dorea, tânărul a făcut compromisul și a solicitat admiterea în universitate, solicitare pe care o va primi însuși episcopul, o lună mai târziu, și o va aproba, dacă nu din convingere că tânărul, absolvent de gimnaziu, și nu de seminar teologic, și-ar dori cu adevărat să devină preot, măcar din considerente de ordin practic, pentru că, tânărul Budai fiind deja în Viena, dieceza era scutită de cheltuielile cu drumul. Nu este exclus să fi contribuit la decizia episcopului însuși Samuil Micu, prefect de studii la „Barbareum” la vremea aceea, care i-l va fi recomandat episcopului și care va fi avut un cuvânt decisiv în a-l convinge pe Budai să ceară „intrarea în cler” prin cererea de a fi admis ca bursier la „Barbareum”. Una peste alta, abia în aprilie 1778 „Joanne Budai Valahus Hunyadiensis” va fi primit oficial, din partea Episcopiei Făgărașului, în rândul studenților teologi de la Seminarul Greco-Catolic „Sancta Barbara” din Viena, cu puțin timp înainte ca Iluminismul european să înregistreze pierderea a două mari spirite luminate, Voltaire și Rousseau. Odată înscris oficial în seminar, grijile materiale nu mai erau în prim-plan, dar spiritul liber și nonconformist al tânărului va fi marcat de mediul și de reglementările vieții clericale, fapt ce va avea ecouri în opera sa literară de mai târziu. Viața de alumn la „Barbareum” a lui Budai s-a petrecut într-o perioadă în care, în capitala imperială, se desfășurau numeroase evenimente pe toate planurile, politic, cultural, religios, personalitățile centrale fiind însăși împărăteasa Maria Tereza și fiul ei, Iosif al II-lea, cărora li se adăugau alte personalități de prim rang ale vieții politice și

culturale. Este cert că alumnul transilvan, chiar dacă nu ar fi dorit întotdeauna să participe la astfel de evenimente, nu putea lipsi, ca urmare a regimului cvasimilitar al seminarului, pentru că, așa cum am spus, dacă, din punct de vedere material, putuse răsufla ușurat, odată cu admiterea în universitate, înregimentarea era prețul plătit pentru acest câștig material deloc lipsit de importanță.

Vreme de cinci ani a fost tânărul Budai bursier la „Barbareum”, perioadă în care regimul de viață nu a fost deloc cel mai agreabil pentru studentul care ceruse numai de nevoie „intrarea în cler”, dar, în aceeași perioadă, profitul intelectual datorat frecventării cursurilor universitare a fost incontestabil. De dragul acestui profit, a îndurat novicele, cum-necum, rigorile regimului din internat. Ca dovadă că nu a excelat în respectarea acestor rigori stă faptul că a obținut „tonsura și lectoratul abia după... douăzeci de luni de la intrarea în seminar, la 3 decembrie 1779” (p. 73), ceea ce nu era un lucru tocmai obișnuit pentru novicii din seminar. De bună seamă, indiferentismul său religios nu putea fi unul fătăș, căci urmările puteau fi mult prea grave și ar fi culminat, la rigoare, chiar cu excluderea din seminar, ceea ce nu era de dorit, după ce fusese atât de greu să ocupe acel loc. Cu toate acestea, spiritul înclinat spre ironie și batjocură al lui Budai, greu de stăpânit, va fi scăpat unele comentarii mai puțin potrivite la adresa restricțiilor impuse alumnilor prin regulamente atât de severe. Norocul lui Budai putea fi, și de această dată, prefectul de studii, nimeni altul decât Samuil Micu, pentru că, pe de o parte, îi purta acestuia un respect deosebit și se străduia poate să se mai cenzureze, astfel încât să nu îl supere prea tare, și, pe de altă parte, însuși Samuil Micu îl aprecia în mod deosebit pe tânăr, îl susținea, îl încuraja și îi va fi trecut cu vederea unele scăpări, puse, poate, pe seama vârstei. Începându-și studiile în capitala imperială la o vârstă foarte fragedă, într-o lume străină și poate nu o dată ostilă, tânărul a avut șansa de a găsi în seminar o „mică lume românească”, din care făceau parte alți alumni trimiși de dieceza Făgăraș sau de dieceza Oradea, dar cel mai mult a contat reîntâlnirea cu Samuil Vulcan, venit la „Barbareum” în octombrie 1779, împreună cu care, alături de alți alumni, au format „un cerc de «mucaliți» ardeleni, puși pe șotii, născocitori de «jucărele», izvoditori de «poematioane»” (p. 74), improvizând mici opere originale în care aplicau normele prozodice cu care se familiarizaseră încă din perioada studiilor blăjene, la orele de poetică. Așa va fi luat naștere neobișnuita bucată literară, *Occisio Gregorii in Moldavia Vodae tragedice expressa*, a cărei paternitate stă până astăzi sub semnul incertitudinii. În mod fortunat, destinul i-a adus laolaltă, în capitala imperială, pe Samuil Micu, prefect de studii la „Barbareum”, pe Ioan Budai, alumn la același seminar, dar și pe Gheorghe Șincai și Petru Maior, proaspăt întorși în 1779 de la Propaganda Fide din Roma. Mai apropiat prin vârstă de Petru Maior, dar și prin natura firii, prin înclinații și

calități, între cei doi se va înfiripa o prietenie care se va consolida de-a lungul timpului și va dăinui până la stingerea din viață a celor doi (1820, 1821).

În 1779-1780, perioadă în care cei patru corifei ai Iluminismului românesc se aflau la Viena, preocupările lor erau cele care îi vor consacra în mișcarea culturală a timpului. Astfel, Samuil Micu, pe lângă îndatoririle de prefect de studii la „Barbareum”, lucra asiduă la opera sa lingvistică: în 1779 tipărea *Carte de rogacioni pentru evlaviea omului creștin. În Vienna tipărită la Joseph nob. de Kurzbeek, anu’l Incarnării Domnului MDCCLXXIX* și era aproape de terminarea *Gramaticii* sale, care, prefăcută și emendată de Gheorghe Șincai, va apărea în 1780, sub semnătura ambilor ardeleni (*Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae. Composita ab Samuele Klein de Szad, Ord. S. Basilii M. in Collegio Graeci ritus catholicorum Vindobonensi ad S. Barbaram Ephemerio. Locupletata vero, et in hunc ordinem redacta a Giorgio Gabriele Sinkai, ejusdem ordinis AA. LL. Phil. et SS. Th. d. Vindobonae, typ. Josephi nob. de Kurzböck. MDCCLXXX*). În același timp, Gheorghe Șincai, pe lângă studierea „celor teologicești”, aduna informații despre români, ca și la Roma, din tomurile de istorie pe care le găsea în bibliotecile vieneze, iar Petru Maior, angajat, de asemenea, în continuarea studiilor teologice, se simțea tot mai apropiat de „cel mai harnic dintre bursierii colegiului, care citea cu pana-n mână, făcând lungi «înșirături» de cuvinte” (p. 77), nimeni altul decât tânărul Ioan Budai. Este limpede că de acum datează preocupările lexicografice ale lui Budai, un domeniu căruia i s-a dedicat până la sfârșitul vieții, pentru că, după cum știm, moartea îl întâmpina în 1820, pe când făcea încă eforturi să-și tipărească *Lexiconul românesc-nemțesc*, singura parte încheiată din marea construcție lexicografică proiectată în zece volume. Autorul monografiei este de părere că din 1780 ar data și un portret al ardeleanului din Cigmău, singurul adevărat, pe care îl identifică într-unul din personajele biblice (apostolul Ioan) pictate de Efreim Klein, student pe atunci la Arte Frumoase, pe iconostasul bisericii Seminarului „Sf. Barbara” din Viena (reprodus de biograf pe coperta I a cărții).

În paralel cu studiile seminariale, Budai, asemenea altor alumni, a urmat cursurile Facultății de Filozofie a Universității din Viena, absolvindu-le în numai doi ani (1777-1779), pentru a se înscrie apoi la Teologie. Condiția trecerii de la Filozofie la Teologie era ca studenții să obțină rezultate foarte bune la examene. Cum nu există documente matricole care să ateste evoluția formării sale în primii doi ani de studii la Filozofie, s-a refăcut acest parcurs pe baza programelor care prevedeau, de exemplu, pentru primul an, cursuri de logică, metafizică și etică, printre profesori avându-l pe tânărul Joseph Ernst Mayer, iar mai apoi, în anul al II-lea, la științe politice și știința statului, pe Joseph von Sonnenfels, principalul corifeu al reformelor iosefine și cu adevărat *spiritus rector* al Universității din Viena. Manualul său de știința statului a fost manifestul absolutismului lămurat, cu circulație în toate țările Europei, în diferite

limbi. În următoarele cicluri studenții dobândeau noțiuni de fizică de la profesori celebri de asemenea, precum și noțiuni de matematici elementare și superioare, de astronomie, de istorie și geografie, fără a avea certitudinea că studentul Budai a frecventat toate aceste cursuri, de vreme ce unele nu erau obligatorii. În ultimul ciclu de studii universitare erau prevăzute cursuri în domeniul disciplinelor filologice și estetice, pe care în mod cert tânărul student nu le-a ratat, după cum nu a ratat nici cursurile de retorică. Deși nu se gândea să predice vreodată în amvon, acestea din urmă îi vor fi folosit totuși în cariera de jurist. Limbile străine le-a aprofundat în această perioadă, completându-și cultura lingvistică prin însușirea limbii germane, dar și a limbii franceze ori a limbilor slave, toate acestea, probabil, tot în vederea realizării impresionantei întreprinderi lexicografice de mai târziu. Între 1780 și 1783, a urmat cursurile Facultății de Teologie, unde a avut ocazia să studieze limba ebraică, hermeneutica Vechiului Testament, teologie dogmatică. Cum în ultimul an, al IV-lea (1783), s-a prezentat numai la examenul de teologie dogmatică, așa cum atestă documentele școlare (la 3 iulie 1783, înainte de a-și încheia studiile universitare, se întorcea la Blaj), nu a mai apucat să frecventeze sau poate că nu s-a mai prezentat la examene pentru cursurile de hermeneutica Noului Testament, teologie morală, drept eclesiastic, teologie polemică sau teologie pastorală.

Intervalul iulie 1783-1784, vara-toamna, tânărul Budai l-a petrecut în țară. Nu există acte oficiale care să ateste momentul admiterii sale ca prefect de studii la Blaj sau ce materii a predat, în schimb există mărturia proprie din *Epistolia închinătoare* (*Țiganiada* A), adresată lui Mitru Perea, la care autorul monografiei de față adaugă alte mărturii indubitabile ale trecerii prin Blaj a lui Budai în această perioadă. Este vorba despre două însemnări de donație pe care cercetătorul Mihai Mitu le-a găsit pe două cărți donate de autorul *Țiganiadei* bibliotecii seminarului blăjean, un volum al lui Jacopo Sannazaro (Veneția, 1623) și unul al lui Ferrante Pallavicino (Veneția, 1654), ambele aflate astăzi în Fondul Blaj al Bibliotecii Academiei Române, Filiala din Cluj-Napoca. Cele două volume, cu semnătura donatorului, reprezintă, în primul rând, mărturia certă a popasului de un an la seminarul din Blaj al lui Budai, iar, în al doilea rând, aceste preferințe literare ale tânărului deschid o nouă perspectivă în exegeza comparativă a epopeii sale. Cum nu avea de gând să devină preot, dar mai ales convingându-se că nu ar putea niciodată să trăiască sub tutela unui ierarh ca Ioan Bob, Budai își ia din nou rămas bun de la cei dragi de acasă, atât din Cigmău, cât și din seminarul blăjean, părăsește țara și ia din nou calea Vienei, în vara-toamna anului 1784.

Dezamăgit de ceea ce îi putea oferi Blajul lui Ioan Bob și convins că marea capitală imperială ar putea fi un adevărat tărâm al făgăduinței, pornește, așadar, spre Viena, cu gândul de a-și asigura o oarecare independență materială. Acest lucru nu era deloc ușor, în condițiile în care nu mai avea o bursă, cum

avusese la „Barbareum”, și trebuia să se întrețină singur. Un nou compromis îl va ajuta să aibă un venit modest și o locuință, în sensul că va solicita postul de psalt (paracliser) al bisericii „Sf. Barbara” din Viena, deci să lucreze și să trăiască într-un mediu clerical pentru care nu simțea nici cea mai mică tragere de inimă, ca să nu spunem că îi repugna pe de-a dreptul. Numirea nu o va primi însă numai decît după sosirea la Viena, ci abia începînd de la 1 februarie 1785, ceea ce înseamnă că în tot acest răstimp a trăit destul de greu. Cum nu se putea mulțumi să trăiască exclusiv în acest mediu și cum dorea să-și lărgească cercul de cunoștințe, Budai își îndreaptă pașii spre românii pe care îi cunoscuse în etapa anterioară a șederii sale la Viena, dintre care un rol hotărâtor în evoluția sa va avea tânărul Vasile Balș, bucovineanul ajuns concepist la Consiliul Aulic de Război, funcție pe care o va folosi pentru traducerea în limba română a cărților necesare Bucovinei, provincie subordonată administrativ acestei instanțe, după anexarea din 1775. În această situație, cunoscînd bine calitățile ardeleanului, Vasile Balș îl va găsi cît se poate de potrivit pentru munca de copist și traducător și îl va angaja pe Budai în funcția de „copist cu ziua”. În această calitate, a tradus sau numai a diortosit⁵ un manual pentru dascăli, în două volume, apărut cu textul bilingv și cu titlul în română și în germană: vol. I: *Cartea trebuincioasă pentru dascalii școalelor de jos românești neunite. În chiesarocrăieștile țări de moștenire. Partea întâi. Cu voia celor mai mari, în Vienna, la Iosif nobil de Curțbec, c.c. al Curții tipograf, 1785. / Nothwendiges Handbuch für Schulmeister der wallachischen nicht unirten Trivial Schulen in den Kais. Königl. Erblanden. Erster Theil Mit Erlaubniss der Obern. Wien, bei Joseph Edlen von Kurzbek k. k. Hofbuchdrucker Gross und Buchändler 1785. / vol. al II-lea: Cartea trebuincioasă pentru dascalii școalelor de jos românești neunite. În chiesarocrăieștile țări de moștenire. Partea a doua. Cu voia celor mai mari, în Vienna, la Iosif nobil de Curțbec, c.c. al Curții tipograf, 1785. / Nothwendiges Handbuch für Schulmeister der wallachischen nicht unirten Trivial Schulen in den Kais. Königl. Erblanden. Zweiter Theil. Mit Erlaubniss der Obern. Wien, bei Joseph Edlen von Kurzbek k. k. Hofbuchdrucker Gross und Buchändler 1785.*

În această a doua etapă a șederii sale la Viena, Budai va găsi timp, printre altele, pentru a urma cursurile de drept ale Universității vieneze, în calitate de student „auditor”. Aceasta va constitui un atu în plus pentru a traduce, avînd același statut de „copist cu ziua”, și lucrări juridice: codul de procedură civilă: *Rînduiala judecătorească de obște*, codul civil: *Carte de obște care cuprinde în sine toate praviile cetățenești*, codul penal: *Pravila de obște asupra faptelor rele și pedepsirea lor*, lucrări realizate în colaborare cu Vasile Balș, dar și cu Georg Oechsner, sas din Transilvania, dintre care cel mai stăpîn pe limbă și cu înclinații filologice reale era, desigur, Ioan Budai. În tot acest răstimp, el nu

⁵ În legătură cu această problemă, vezi Iacob 2019, p. 96-97.

încetase să lucreze la proiectul său lexicografic, ba chiar sunt dovezi că încă de la revenirea în Viena ar fi încercat să publice un dicționar german-român. Cu atât mai convins va fi fost de necesitatea realizării unui astfel de dicționar, cu cât activitatea de traducător era foarte solicitantă, iar în limba română nu existau cuvinte prin care să fie redată noțiuni din jurisprudență; de multe ori, era nevoie de explicații filologice suplimentare, pe care nu le putea da decât acela care avea practică îndelungată deja în cercetarea vocabularului. În toată această perioadă, până la părăsirea Vienei, în 1787, tânărul Budai și-a desăvârșit formarea intelectuală, fără să-și poată depăși însă condiția modestă de psalt și de „copist cu ziua”. Într-o capitală imperială în care societățile secrete înfloreau, Budai nu putea rămâne indiferent la doctrina acestor societăți. Poziția sa socială și veniturile modeste nu i-ar fi permis însă accesul în vreuna dintre lojile masonice, dar nici nu l-au putut împiedica să cocheteze cu ideile umanitare propovăduite de acestea, autorul monografiei vorbind despre un fel de „alianță ideologică a sa cu masoneria” (p. 143).

Aflat la vârsta de 27 de ani, când acumulările intelectuale se cam încheiaseră, Budai va fi tânjit, desigur, după o viață în care să își facă loc siguranța și stabilitatea, astfel încât să își poată întemeia o familie. Ocazia s-a ivit, dar aceasta presupunea să renunțe la viața plină de provocări a capitalei imperiale și să se stabilească „(nu știa atunci că pentru totdeauna), la marginea Imperiului, la Lemberg – capitala Galiției, veche provincie poloneză, anexată de Austria în 1772, după prima împărțire a Poloniei” (p. 147). Dacă plecarea la Lvov a fost motivată de dorința de a-și reîntâlni vechii prieteni de la „Barbareum”, seminarul care fusese mutat aici în 1784, printre aceștia aflându-se bunul său prieten Samuil Vulcan, ajuns „al doilea vicerector al seminarului”, sau dacă va fi fost rezultatul hotărârii de a-și consolida poziția socială prin ocuparea unui post permanent în aparatul de stat, este cert faptul că Budai a găsit aici locul potrivit pentru ascensiunea la care visa, ajungând „de la simplu funcționar auxiliar la «Tabula Regia» (în vara anului 1787) la cea de prim consilier la Forum Nobilium (în care calitate putea înlocui, la nevoie, și pe vicepreședintele Tribunalului), în anul morții sale (1820)” (p. 152).

În ultima parte a monografiei, și cea mai consistentă, intitulată *În Galiția (1787-1820)*, cercetătorul Mihai Mitu îl „însoțește” pas cu pas în noua lume din capitala provinciei poloneze. Secțiunea se deschide cu o imagine cinematografică pe care o reproducem aici în întregime, pentru puterea ei evocativă: „Într-o dimineață răcoroasă de primăvară a anului una mie șapte sute optzeci și șapte, printre cei care așteptau în fața poștei din Viena plecarea «Packwagen»-ului către Lemberg, capitala Galiției, se afla și un tânăr de statură mijlocie, cu fruntea lată și ochi mari, cercetători, în veșmânt simplu și curat de învățător sau cleric. N-avea prea multe de dus, doar un sac de voiaj, ceva mai arătos și destul de greu, burdușit de cărți ale căror cotoare colțuroase se ghiceau

pe alocuri. Pe umeri îi atârna o traistă cu ceva de-ale gurii, niscaiva mărunțișuri necesare drumului și... cam atât. În ciuda aparențelor, părea obișnuit cu drumurile, căci se mișca cu destulă ușurință printre călătorii care-și așteptau rândul să se urce în diligența de poștă.” (p. 157). Fizionomia angelică a celui care îl inspirase pe pictorul Efrem Klein pentru zugrăvirea chipului apostolului Ioan pe iconostasul de la „Sf. Barbara” suferise câteva schimbări, purtând de pe acum amprenta unor frământări „mai vechi sau mai noi”. Plecase din Cigmăul Hunedorei ardeleanul *Ioan Budai*, devenise pentru scurtă vreme vienezul *Johann Buday*, pentru a descinde în fața clădirii poștei din Lemberg galițianul *Jan Buday*, așa cum „va rămâne, cel puțin pe hârtie, tot restul vieții” (p. 158).

Curând după ce Budai a ocupat prin concurs un post definitiv, este adevărat, mărunț, în aparatul de stat galițian, s-a ivit prilejul de a avansa la gradul de secretar de tribunal. Se întâmpla în septembrie-octombrie 1787, la numai câteva luni după descinderea în capitala Galiției, iar tânărul funcționar nu a irosit această oportunitate. Era cel de al șaselea secretar la Forum Nobilium, cu un salariu de 800 de florini anual, ceea ce însemna o sumă dublă față de cea pe care o încasa în calitate de cancelist la Tabula Regia. Din punct de vedere material, situația putea fi, cel puțin pentru moment, mulțumitoare. În acest răstimp, pe lângă atribuțiile pe care le avea ca funcționar în aparatul de stat, el a continuat să lucreze la traducerea altor texte juridice, ceea ce i-a permis o bună cunoaștere a practicii judiciare, foarte utilă, în mod cert, pentru viitoarea sa ascensiune. Preocupat în continuare de cultură, tânărul își cumpăra cărți sau participa, în calitate de spectator, desigur, la reprezentațiile teatrale din Lemberg. Așa va fi fost și cu tragedia *Sydney* a lui Ignaz Aurelius Fessler, pe care îl știa încă din timpul studiilor vieneze. Deși piesa fusese cenzurată înainte de reprezentare, ea a generat reacții din partea partizanilor iezuiților, care „au profitat de împejurări pentru a-l acuza direct pe autor de îndemn la revoltă împotriva bisericii și autorității imperiale, pârându-l guvernatorului Brigido” (p. 183). Modul în care s-a terminat această poveste, autorul piesei fiind nevoit să fugă din Lemberg, îl va fi pus pe gânduri pe Budai, astfel încât să aleagă „calea expectativei, a prudenței, a loialismului de circumstanță” (p. 184) și să-și încredințeze ideile numai „hârtiei mult răbdătoare”, singura în stare să îi păstreze bine ascunse gândurile.

După ce apăruseră la Viena codul civil, codul de procedură civilă și codul penal, lucrări la a căror traducere Budai lucrase, singur sau în colaborare cu Vasile Balș și cu Georg Oechsner, el a continuat să traducă cel de al patrulea text juridic extrem de important, codul de procedură penală, pe care l-a și tipărit la Lemberg, în 1789: *Obšteniască giudecătorească rânduială de criminal*. Autorul monografiei furnizează aici (p. 186-187), pe lângă informațiile valoroase privind finalizarea traducerilor începute la Viena, și aspecte de interes cu privire la tehnica de traducere, în condițiile în care limba română nu dispunea încă de un

limbaj specializat, de cele mai multe ori fiind nevoie să se recurgă la împrumut, însoțit de explicații în text, fie printr-un sinonim, în cazul în care acesta exista în limba română, fie prin perifrază. Ceea ce face altfel Ioan Budai în traduceri sale este recurgerea nu la simple glosări ale cuvintelor noi, ci la note ample, care se transformă în „adevărate *micro-studii etimologice și lexico-semantică* (s.a.), ce trădează deprinderea de *cercetător* (s.a.) în domeniul lingvisticii” (p. 187). Foarte interesantă este și perspectiva de cercetare pe care o propune autorul monografiei, în sensul că ar fi interesant de studiat modul în care „*juristul-traducător* este dublat de *filologul-erudit* (s.a.)” (p. 187), el transformându-se practic dintr-un simplu traducător de texte juridice în „autor de disertații științifice”.

Preocupat, ca și până acum (*Viena anilor 1777-1783; Galiția și Lvovul - file de istorie; „Afacerea Fessler” și un prim avertisment*), să zugrăvească tabloul istorico-politic al epocii, autorul monografiei prezintă în continuare personalitățile și evenimentele care își puteau pune amprenta asupra vieții cărturarului trăitor în Galiția: *Ultimii ani de domnie și moartea lui Iosif al II-lea. Opinii și ecouri; Un eveniment de răsunet: Kościuszko la Lvov; Universitatea și oamenii ei; Anii 1791-1795, ani de bucurii, dar și de necazuri; 1809 – alt an zbuciumat*.

Interesant, pentru a face lumină în biografia lui Ioan Budai și pentru a evidenția legăturile acestuia cu conaționalii săi, este capitolul *Un concediu prelungit*. Autorul monografiei elimină toate ipotezele emise cu privire la destinația aleasă de Budai, în vara anului 1790, după obținerea concediului solicitat de la Forum Nobilium; el respinge presupunerea unei călătorii în Polonia ori spre Buda și Viena, considerând indubitabil faptul că funcționarul român din Lvov „nu putea decât să ia drumul Transilvaniei” (p. 221), indiferent de itinerarul pe care îl va fi ales pentru a ajunge pe pământul natal. Era prima plecare a lui din Galiția, care s-a întins pe o perioadă de șase luni, pentru că, plecat la jumătatea lui iulie 1790, a revenit la Lvov abia în februarie 1791, deși, oficial, concediul său nu putea fi mai mare de două-trei săptămâni. Era însă perioada agitată în care se desfășura mișcarea ardelenilor din jurul curajosului act *Supplex Libellus Valachorum*, iar Budai, cunoscând bine realitățile din alte provincii ale Imperiului, putea fi sursa cea mai credibilă pentru a furniza informații, ceea ce înseamnă că în tot acest timp el și-a ajutat conaționalii să redacteze *Supplexul*, într-o perioadă în care și nobilimea poloneză din Galiția înainta împăratului Leopold II un memoriu similar. Inspirat de atmosfera revoluționară franceză, cele două memorii au atât cauze comune, cât și cauze specifice, iar autorul monografiei consideră pe deplin justificată o comparație între *Supplexul* românesc și *Charta Leopoldina*, pe care o propune istoricilor ca subiect de meditație.

E de presupus că, în perioada cât a stat acasă, el a făcut demersuri pentru a lămuri drepturile nobiliare ale familiei sale, însă nu există documente care să ateste că titlul de nobil a fost obținut în 1790-1791. Mult mai plauzibil este că înnobilarea s-a petrecut mai târziu, după ce, în 1818-1819, și fratele său Aron va face pertractări în acest sens. Prezența predicatului nobiliar *von Buday* în unele documente oficiale după 1791 ar fi mai cu seamă o manifestare a bunăvoinței și aprecierii forurilor locale din Galiția față de funcționarul român, dar fără acoperire în realitate.

Nimic din ceea ce i s-a întâmplat în perioada menționată, nici ceea ce a întreprins, nici cu cine s-a întâlnit, nu se poate susține documentar, ci totul rămâne sub semnul supoziției, pentru că nici măcar aluzii în vreun document nu s-au putut găsi până în acest moment, astfel încât să se poată stabili parcursul său din această etapă a vieții.

Odată revenit în capitala galițiană, atitudinea lui față de multe aspecte ale politicii imperiale habsburgice va trebui să rămână în limitele legalismului, mai cu seamă că el era funcționar oficial și nu putea să își pericliteze acest statut obținut cu atâta trudă. Cu atât mai mult trebuia să fie circumspect, cu cât avea exemplul unor „iacobini” declarați (Ignác Martinovics sau Huga Kolłotaj), care sfârșiseră tragic.

Desigur că suspiciunile autorităților după o absență atât de îndelungată nu puteau fi ușor surmontate, cel „vinovat” trebuind să dovedească „zel sporit în îndeplinirea îndatoririlor de serviciu, pentru a nu-și șubrezi poziția” (p. 240). În perioada 1791-1795 a avut atât bucurii, cât și necazuri. Tânărul secretar de tribunal nobiliar își întemeiază o familie și devine tată, iar noul statut, cel de familist, îi sporește prestigiul, care fusese serios știrbit după cele șase luni de absență. Vremurile erau însă tulburi și orice vorbă mai îndrăzneată sau orice observație directă ar fi putut trece în ochii unora drept semne de atitudine subversivă și să fie tratate în consecință. Denunțul împotriva unor personalități galițiene, cu care Budai se întâlnise, nu a putut fi susținut și a rămas fără consecințe, dar demonstrează faptul că secretarul de tribunal nobiliar din Transilvania era în atenția poliției secrete din Galiția. Destinul tragic al unor personalități disidente precum Martinovics sau Kolłotaj îl va fi pus serios pe gânduri pe Budai, astfel încât să-l determine să nu-și mai încredințeze gândurile decât „hârtiei mult răbdătoare”. Așa se poate explica mesajul criptic transmis prin poezia *Sibilla de anno 1795* și tot așa – rămânerea în manuscris a *Ţiganiadei*.

O altă scriere a lui, *Bemerkungen über Bukovina (Scurte observații asupra Bucovinei)*, insolita proză cu aspect de monografie zonală, cu un conținut complex etnosociologic, din care nu lipsește spiritul pamfletar specific lui Budai-Deleanu, trebuia să fie un raport oficial pe care i-l ceruseră autoritățile prin însărcinarea de a face parte din comisia ce ancheta activitatea lui Vasile

Balș, vechea sa cunoștință de la Viena, acum „Kreishauptmann” al Bucovinei, reclamat pentru modul autoritar în care conducea provincia. Pe seama acestui episod bucovinean pune biograful și ideea lui Budai de a deschide perspectiva unei noi *Țiganiade*, îmbogățit fiind acum autorul cu „noi experiențe, noi trăiri, noi lecturi”, care „i-au pregătit terenul (...) pentru capodopera vieții sale” (p. 285). Pentru literați, răspunsul la întrebarea *De ce două Țiganiade?* este extrem de important, dar biograful consideră mai important să insiste asupra momentului în care autorul a luat hotărârea de a rescrie poemationul, lăsându-i „cercetătorului operei budaiane, în spiritul istoriei literare și comparatisticii, câmp liber de acțiune” (p. 289). Fără a putea stabili cu certitudine când anume a început efectiv să lucreze la poemationul său, e de presupus, dacă facem legătura cu *Occisio...*, ca ideea să îi fi venit chiar în perioada studiilor vieneze. Câteva sunt argumentele aduse de biograf: 1. Spiritul critic exprimat în *Țiganiada B* de un personaj al metatextului numit o dată „Chir Criticos” și de 40 de ori „Coconul Criticos”; 2. *Țiganiada A*, încheiată pe la 1800, este una „ardelenească”, în vreme ce, în varianta B, elementul extern „european” îl acoperă pe cel autohton. Dacă varianta A este o „jucărea”, cea de a doua, croită pe seama celei dintâi, dar cu modificări profunde, ne apare ca un produs poetic „de greutate”, al cărui autor este nu numai un creator de artă, ci și un cunoscător în ale științelor politice. 3. Cunoașterea a noi opere și a noi autori, unii dintre aceștia „necitabili”, iar operele nemărturisite în acele împrejurări vitrege, a determinat lărgirea orizontului și schimbări majore în concepția sa despre viață și, implicit, în reflectarea acesteia în operă. Experiența trăită în Bucovina, în perioada cât a făcut parte din comisia care ancheta „cazul Vasile Balș”, îl va fi determinat să elimine episodul Becicherec Iștoc, prezent în varianta A, și să îl regândească în alt mod, adăugând nemeșului ardelean alți doi nobili de aceeași factură, unul din Bucovina (Născocor din Cârlibaba), celălalt din Țara Românească (Chir Calos de la Cucureaza), pe toți aceștia punându-i acum în pagina poemului *Trei viteji*.

Traducător remarcabil de texte juridice și al lucrării cu caracter pedagogic *Carte trebuincioasă pentru dascălii școlilor de jos românești neunite*, Budai și-a exersat talentul de traducător și în domeniul literaturii, un fragment din piesa *Temistocle* a poetului de curte Pietro Metastasio fiind transpus de el în limba română mai mult ca exercițiu lingvistic și purtând titlul *Excerptum ex opera manuscripto Temistoclu*.

Din proiectul lexicografic în cinci părți și zece tomuri, așa cum fusese gândit, Budai a reușit să termine *Lexiconul românesc-nemțesc*, pentru care a primit și avizul de imprimare („imprimaturul”) la 14 aprilie 1818, prin semnătura cenzorului Joseph Winiwarter de la Oficiul de revizuire a cărților din Lemberg. Trebuie precizat că pasionatul lexicograf mai primise o aprobare de principiu pentru tipărirea unui dicționar bilingv, german-român, încă din 1784, numai că timpul scurt pe care îl avusese la dispoziție pentru realizarea acestui

dicționar nu a fost suficient pentru a realiza o lucrare lexicografică în măsură să satisfacă exigențele cenzurii. Nu se știe din ce motiv nu a apărut acest dicționar, care primise aprobarea de tipărire inclusiv din partea împăratului Iosif II: e posibil să fi fost defavorabil referatul cenzurii, după cum este posibil ca însuși lexicograful să nu fi acceptat condițiile impuse de cenzură. Gândul de a-și vedea tipărit *Lexiconul românesc-nemțesc* nu l-a părăsit până la sfârșitul vieții, căci, din „cuvioase pricini”, ca să ne exprimăm eufemistic, asemenea lui Samuil Micu, atunci când motiva netipărirea *Bibliei* lui Petru Pavel Aron, nici singurul dicționar încheiat din ambițiosul său proiect lexicografic nu s-a tipărit, în ciuda tuturor demersurilor făcute de autor.

Și-a iubit Budai scrierile proprii, dar a iubit la fel de mult și cărțile din propria-i bibliotecă, el fiind „unul dintre cei mai culti scriitori până la Eminescu” (p. 388). Cunoașterea titlurilor din această bibliotecă îl poate ajuta pe cercetătorul operei lui Budai-Deleanu să facă „un întins comentariu bibliografic și de istorie literară, în strânsă legătură cu opera sa (tipărită sau manuscrisă)” (p. 395). În inventarul cărților scoase la licitație în urma morții sale, la 24 august 1820, se găsesc 62 de titluri, grupate după limba în care erau scrise și cu menționarea valorii lor de vânzare la vremea respectivă. Încercarea temerară a biografului de a identifica chiar exemplarele care i-au aparținut lui Budai-Deleanu a fost fără succes, pentru că, din cele 47 de cărți consultate în bibliotecile din Lvov și din Cracovia, care apar în inventarul cărților scoase la licitație, niciun indiciu nu l-a putut conduce pe biograf către un exemplar ce i-ar fi aparținut lui Budai. Inventarul propriilor manuscrise este unul foarte explicit, aceste manuscrise fiind încredințate urmașilor. A fost aceasta șansa culturii noastre, pentru că, la aproape o jumătate de secol după moartea autorului, manuscrisele au ajuns în țară, prin grija lui Ludwik Prawdzic Lewandowski, ginerele lui Budai, soțul Suzannei, el însuși „om de carte”, care destul de repede a început demersurile pentru a le încredința conaționalilor autorului. Gh. Asachi a cumpărat manuscrisele, în 1868, iar apoi, după ce au mai trecut prin câteva biblioteci, au poposit, finalmente, în 1903, la Biblioteca Academiei Române din București.

Lucrarea biografică se încheie cu o serie de 25 de anexe și cu o bibliografie de 20 de pagini, organizată riguros, trei pagini fiind acoperite numai de contribuțiile semnate de însuși autorul biografiei, ceea ce demonstrează încă o dată, dacă mai era nevoie, faptul că acribiosul cercetător și devotatul profesor Mihai Mitu și-a pus cu generozitate propria viață în slujba regăsirii celui „pierdut în lume”, prin străini, care nu s-a înstrăinat însă de „ceata” sa, dându-i întreaga „osteneală” a vieții sale: *Ioan Budai-Deleanu*. Cu alte cuvinte, cititorul se bucură de privilegiul rar de a avea în față povestea unei cărți incredibile, ce stă sub semnul *unei vieți pentru „o viață”*.

Abrevieri bibliografice

- Budai-Deleanu 1928 – Ion Budai-Deleanu, *Țiganiada*, poemă eroi-comică în 12 cânturi, ed. a II-a, îngrijită de G. Cardaș, București, Institutul de Arte Grafice „Oltenia”, 1928
- Iacob 2019 – Niculina Iacob, „Preocupări pedagogice iluministe. «Carte trebuincioasă pentru dascăli» (Viena, 1785) și «Manuductor pentru învățătorii școlasticești» (Buda, 1818)”, în *Apulum*, series Historia & Patrimonium. Supplementum, LVI, 2019, p. 91-105
- Mitu 1979 – Mihai Mitu, „Ioan Budai-Deleanu și cultura europeană”, în *Revista de istorie și teorie literară*, XXVIII, 1979, nr. 3, p. 351-363
- Mitu 2017 – Mihai Mitu, *Viața lui Ioan Budai-Deleanu*, București, 2017
- Protopopescu 1970 – Lucia Protopopescu, „Monografia care se cere”, în *Luceafărul*, XIII, 1970, nr. 6 (406), 7 februarie, p. 7

